

A SZÓELVONÁS MINT A SZÓALKOTÁS EGYIK MÓDSZERE

BÉRES ERZSÉBET

Ungvári Nemzeti Egyetem, Hungarológiai Központ

88000 Ungvár, Vár u. 12.

beres_erszebet@freemail.hu

Kivonat: A tanulmány a szóalkotás egyik ritka módszerével – az elvonással foglalkozik. A jelenség a XII. századtól kezdve figyelhető meg és járul hozzá a magyar nyelv szókincsének bővítéséhez. Az Ungvári Nemzeti Egyetem Hungarológiai Központjában a különböző forrásokból gyűjtött anyag rendszerezését többféle szempont szerint végeztük el. A tanulmány azokat az eredményeket mutatja be és szemlélteti grafikonok segítségével, amelyeket ezen szóalkotási mód különféle elemzésével értünk el.

Kulcsszavak: szóképzés, szóelvonás, szókincs, szófaj

Bevezetés

Jelen tanulmány része egy nagyobb kutatásnak, amelynek itt egy részét mutatjuk be. A magyar nyelv szókészletébe elvonással bekerült szavakat csoportosítja kronológia és eredet szerint. Célja, hogy betekintést nyújtson a szókincs bővülésének e viszonylag ritkább módjába.

1. A szóelvonással kapcsolatos elméleti alapvetés

A magyar nyelvben a nyelvújítás korában különösen sok szó keletkezett elvonással. Viszont a nyelvet használó közösség tagjai mindig is alkottak olyan nyelvi-nyelvtani eszközöket, amelyek szükségesek a gondolatcseréhez, az adott közösség tevékenységének megszervezéséhez.

A nyelv az értelem- és érzelemlátás kifejezése érdekében létrehozza a szavakat, vagyis a lexémákat, illetve az azokból szerveződő szókapcsolatokat, szó szerkezeteket.

A magyar szóalkotásnak több módja ismert (szóképzés, szóösszetétel, mozaikszóalkotás, népetimológia stb.).

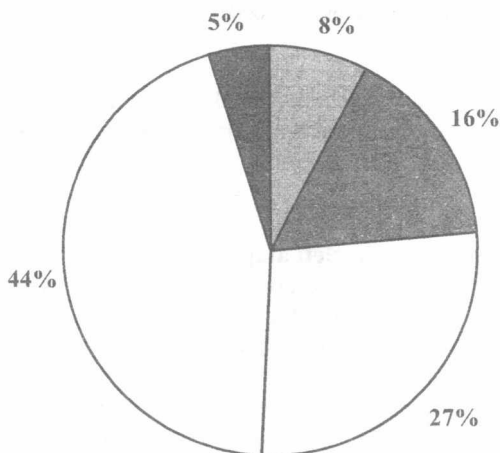
A nyelvészeti szakirodalom a szóelvonást a magyar szóalkotás ritkább módjai közé sorolja (Simonyi 1900, Tompa 1961, Bárczi 1975, Lengyel 2000, Cs. Nagy 2004). Szóelvonásnak nevezzük azt a jelenséget, amikor egy már meglévő szóból újabb szót alkotunk azáltal, hogy elhagyjuk valódi vagy annak felfogott (rosszul tagolt) képzőjét, mert a beszélő valamely szóalakban szótövet és toldalékot vél fölismereni. A szótőnek kikövetkeztetett szórész ilyenkor önálló életre kel, és a mindennapi beszédben, sőt a köznyelvben is elterjed. Éppen ezért az így megalkotott szó szófaja gyakran eltér az eredetiétől.

A szóelvonással kapcsolatos kutatásunkhoz forrásul A magyar nyelvújítás szótárát (Szily 1902), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát (TESz. I–III, 1970–1984), és az *Új Magyar Tájszótárt* (ÚMTSz. I–IV, 1979–2002) használtuk; figyelembe vettük a korábbi és az újabkori kutatások eredményeit is. Érdekes adatokra bukkanunk a szavak eredet szerinti csoportosításakor. Kutatásunkkal választ keresünk arra, hogy a nyelvtörténet mely korszakában volt legproduktívabb e szóalkotási mód, valamint kitérünk arra is, hogy a nyelvművelés mennyire tartja elfogadhatónak ezeket az új lexémákat.

Figyelembe véve az összegyűjtött anyag mennyiségét, kiderül, hogy nem is annyira ritka ez a szóalkotási mód. A nyelvtörténet folyamán mindig alkottak szóelvonással új lexémákat, sőt, ez a jelenség napjainkban is megfigyelhető, de leggyakrabban a nyelvújítás korában éltek vele nyelvészek, írók, költők, közéleti személyiségek. Az alábbi grafikon azt szemlélteti, hogy a XII–XXI. század folyamán mikor volt a legelterjedtebb ez a szóalkotási mód.

2. Az elvonással keletkezett szavak csoportosítása kronológia alapján

Az 1. ábrán bemutatott grafikonból kiderül, hogy a magyar szókincsbe a XVIII. és a XIX. század folyamán került be a legtöbb elvonással keletkezett szó, az adatok (626 szó) mintegy 71%-a.

■ XII-XV. század ■ XVI-XVII. század □ XVIII. század □ XIX. század ■ XX. század

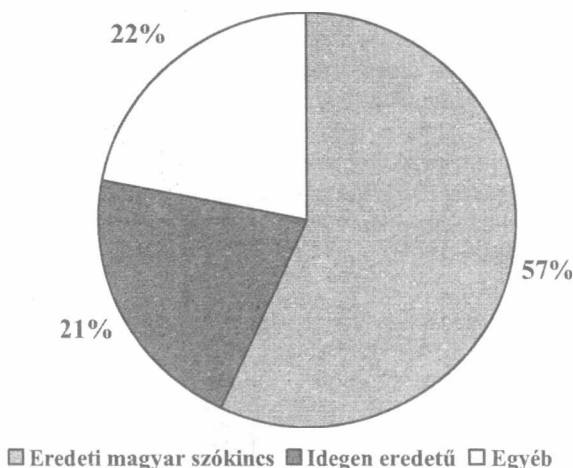
1. ábra

3. Az elvonással keletkezett szavak eredet szerinti osztályozása

Elvégeztük az elvonással keletkezett szavak eredet szerinti osztályozását, amelynek alapján a következő csoportosítást alakítottuk ki: ősi örökség az uráli, finnugor és ugor korból; belső keletkezésű szavakból való elvonások, azon belül: hangutánzó, hangutánzó-hangfestő, hangfestő szavakból történt elvonások; származékszavakból történt elvonások; magyar szavakból végbement elvonások; a nyelvújítás korában elvonással létrejött szavak; továbbá jövevényszavakból való elvonások, amelyen belül megkülönböztettünk német, szláv, latin, ótörök (török) eredetű jövevényszavakat és nemzetközi műveltségshókat. Az egyéb eredetűek csoportjába soroltuk azokat az idegen eredetű szavakat, amelyek

szórványosan fordulnak elő. Elkülönítettünk még egy tisztázatlan eredetű alapszóból való elvonásokat tartalmazó csoportot, ahová a bizonytalan, ismeretlen, vitatott és egyéb eredetű szavak kerültek.

A szóelvonás alapszó eredete szerinti csoportosítása

2. ábra

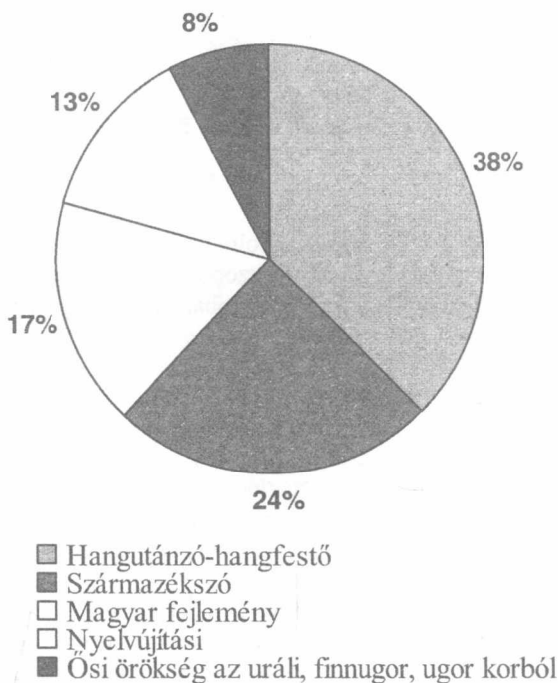
Az eredeti magyar szókincshez soroltuk az ősi eredetű szavakat, a belső keletkezésű szavakat. Az ősi, finnugor és az ugor alapszóból elvont szavak többsége főnév, amelyeket a legtöbb esetben igéből vontak el. Leggyakrabban az *-l*, *-g* igeképzőket választották le a szó végéről, így 23 új főnév honosodott meg a magyar nyelvben (*tév* < *tévelyeg*, *mosoly* < *mosolyog*, *lóbíta* < *lóbítál* stb.). A TESz. alapján soroltuk be a szóelvonás esetei közé a birtokos személyjeleknek felfogott *-a/-e* végződést a szavak végéről. Az is megtörtént, hogy az elvonással keletkezett szavak a nyelvtörténet korábbi szakaszaiban már éltek a nyelvben, de bizonyos okok miatt kikoptak a használatból, majd – leginkább a nyelvújítás korában – ismét felelevenítették őket (*nyelv* < *nyelved*, *nyelves* stb.). Az itt tárgyalt szavak körében találunk olyan elvonásokat is, amelyek már nem élnek önállóan a nyelvben, csak képzős vagy ragozott formában: *szomor*, *telj*, *tévely*, *top*, *horony*. Egy alkalommal fordult elő, hogy az elvonás eredményeként ige keletkezett.

A belső keletkezésű alapszavakon belül a következő alcsoportokat különítjük el: hangutánzó, hangutánzó-hangfestő, hangfestő; származékszó; magyar fejlemény; nyelvújítási szavak. A belső keletkezésű alapszavakból való elvonás minden korban kedvelt szóalkotási mód volt. Az ebben a csoportban tanulmányozott szavak legnagyobb része hangutánzó-hangfestő eredetű, amelyekből elsősorban főneveket vontak el. Az alapszó a legtöbb esetben *-l*, *-g* képzős ige: *fütty* < *füttyül*, *ficánk* < *ficánkol*, *buggy* < *buggyog*, *csett* < *csetteg*, *bók* < *bókol*, *durr* < *durrog* stb. Nem minden esetben tisztázott, hogy az elvonás alapjául szolgáló alakok melyikéből történt az elvonás: *durr* < *durrog*, *durran*, *durran*, *fintor* < *fintorog*, *fintorgat*, *fintorít* stb. Érdekessége ennek a csoportnak

az, hogy gyakran az elvonás eredménye indulatszó: *duff < duffál, durr < durrog, durran, durrant, hák < hákol, kelep < kelepel, kopp < koppan, korty < kortyan, locs < locsog* stb. Melléknvet ritkán vontak el, a legtöbb esetben a melléknév mellett még főnévi jelentésben is elvonták: *fintor < fintorog, fintorgat, kecefice < keceficél, kelep < kelepel, morc < morcog, morcan, morcoló* stb. Kétszer fordult elő, hogy az elvonás eredménye módosítószó. A köznyelvben és az irodalmi nyelvben azonban ebben a jelentésükben nem használatosak, mindkettő csak nyelvjárási szinten él: l. csett, ketty.

A származékszavak és magyar szavak csoportjában, akárcsak az előbbieken leggyakrabban főnevet vontak el: *alkony < alkonyodik, csillám < csillámlik, fohász < fohászkodik, eszme < eszmél, átok < átkoz, érdek < érdekel* stb. Leggyakrabban az *-l, -z, -d* képzőknek vélt szórészeket vonták el, de előfordul az *-odik/-edik/-ödik* képzők elvonása is az igei származékokból. Nagyon sok elvont főnév keletkezett főnévi vagy melléknévi alapalakból: *halmaz < halmazat, gög < gögös, göbörcs < göbörcsös, izom < izmos, hiány < hiányos, haránt < harántos* (határozószói jelentésben is elvonták l. haránt), *nyomor < nyomorú* stb. Származékszói alapszóból két igit vontak el: *csombol < csombolyít, csombolyog, illeg < illeget*.

Eredeti magyar szókinés

3. ábra

4. Elvonással keletkezett szavak a nyelvújítás korában

A nyelvújítás korában elvonással létrejött szavak csoportjába azokat a szavakat soroljuk, amelyek alapalakja nyelvújítási szó. Kutatásunk során 79 ilyen adatot rögzítettünk. Az elvonás eredményeképpen főként főnevek jöttek létre, ebből 56 csak főnévi jelentésben adathozható, 7 melléknevet vontak el, ige kettő van, a továbbiak pedig kettős szófajúak (főnév, melléknév).

Főnevek: *bitorol* < *bitorol*, *csáp* < *csápol*, *érv* < *érvény*, *eskü* < *esküszik*, *fém* < *fémlik*, *kecs* < *kecseget*, *mez* < *meztelen*, *mezítelen*, *pityóka* < *pityókál* stb.

Főnév/melléknév: *hunyász* < *hunyászkodik*, *sikár* < *sikárol*, *közöny* < *közönség*, *közönséges*, *labanc* < *labancos* stb.

Melléknevek: *badar* < *hadar-badar*, *fanyar* < *fanyarog*, *gyógy-* < *gyógyít*, *gyógyul* stb.

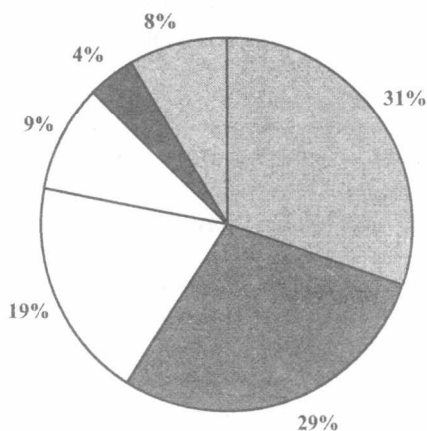
Igék: *szerkeszt* < *szerkesztet*, *szerkesztetik*, *szoroz* < *sokszoroz*.

A nyelvújítás idején is sok szó jött létre elvonással. Ebben az időben került be a magyar nyelvbe több olyan szó, amelyet írók, költők, közéleti személyiségek, a nyelvújításban résztvevő aktív laikusok alkottak. Ezért kutatásunk során különös figyelmet szentelünk ezeknek a szóelvonásoknak is. Az eredmények tanúsága szerint e szavak többsége szófajilag névszó és alapszavak szinte valamennyi esetben ige.

5. Elvonások idegen eredetű alapszóból

Az elvonás alapjául szolgáló jövevényszók nagy része német eredetű, a német nyelvterület szinte valamennyi részéről. Az elvont szavak nagy része szófaját tekintve névszó: főnév és melléknév. Ugyancsak jelentős a szláv eredetű szavak száma, amelyeket a különböző szláv nyelvekből vettünk át. Az elvonás eredményeképpen leginkább ugyancsak főnevek jöttek létre. Főnevek: *ábra* < *ábrázol*, *csín* < *csínján*, *kapa* < *kapál*, *moha* < *fa-moha*, *pampus* < *pampuska*, *kadar* < *kadarka* stb. Latin eredetű alapszóból a huszonhárom adat közül 20 alkalommal vontak el főnevet, legtöbb esetben névszóból: *cipellő* < *cipellős*, *kaland* < *kalandos*, *mártirom* < *mártiromság*, *prépos* < *prépost* stb. A török eredetű elvont szavunk mindegyike főnév. Az elvonás alapja nagyrészt névszó, de van köztük néhány ige is: *ború* < *borul*, *borít*, *gyár* < *gyárt*, *türelem* < *türelmes* stb. Egyéb eredetűekhez soroltuk azokat a szavakat, amelyek ritkán fordulnak elő alapalkként (2–3 alkalommal). Ezek között vannak román, cigány, jiddis és angol átvételek. Nagy részük nem az igényes köznyelvben használatos, hanem inkább az argóban: *dili* < *dilis*, *duma* < *dumál*, *kaja* < *kajál*, *pia* < *piál*, *stika* < *stikában* stb. Az elvonások szófajukat tekintve névszók.

A számadatokból kitűnik, hogy új lexémák a leginkább meggyökeresedett idegen eredetű szavakból keletkeznek elvonással. A következő grafikonon az idegen eredetű alapszóból történt elvonások arányát láthatjuk.

■ Német ■ Szláv □ Latin □ Török ■ Nemzetközi vándorszó ■ Egyéb

5. ábra

Összegzés

Az elvonás mint a szóalkotás régi analógiás módja nagyon sok új szót honosított meg a magyar nyelvben. A nyelvújítók tudatosan éltek ezzel a lehetőséggel, gyakran előfordult, hogy tévesen következtettek ki töveket, vontak el szóelemeket, sokszor túlzásokba estek. Természetesen az ilyen túlkapások eredményei nem honosodtak meg a nyelvben.

Az elvonás által keletkezett szavak szófajára vonatkozóan részenként már tettünk említést és minden nagyobb fejezet végén csoportonkénti felosztásban tárgyaltuk azt. Az így keletkezett szavak szófaji megoszlása azt mutatja, hogy ilyen módon a leggyakrabban névszók jöttek létre, közöttük is leginkább főnevek, ritkábban mellénevek. Napjainkban gyakrabban keletkeznek igék ilyen módon. Ez utóbbiakat nyelvművelésünk néha erőszakosnak, szokatlannak érzi, a köznyelv is mellőzni igyekszik használatukat, egy részük egyéni, más részük zsargonyszónak tűnik. Elképzelhető, hogy a nyelvújítás idején is így viszonyultak a szóelvonással keletkezett szavakhoz a beszélők, de ezek a származékok fokozatosan beolvadtak a nyelvbe, ezért nem érezzük a korábbi alakulatokat mesterkéltnak.

A szóelvonással keletkezett szavak kutatása a magyar szókészlet gazdagodásának rugalmasságáról vall. Leírásuk és több szempontú elemzésük mélyíti anyanyelvi ismereteinket, megmutatja nyelvi analitikus gondolkodásunk sajátosságait.

Irodalom

- Benkő Loránd 1970–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1974. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Cs. Nagy Lajos 2004. Ritkább szóalkotási módok. In: *A magyar nyelv könyve*. Főszerk.: A. Jászó Anna. Budapest: Trezor Kiadó.
- Lengyel Klára 2000. Az elvonás. In: *Magyar grammatika*. Szerk.: Keszler Borbála. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Simonyi Zsigmond 1900. Elvonás. In: *Nyr.* 29. 481-91.
- Szily Kálmán 1999. *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása.
- Tompa József 1961. Ritkább szóalkotási módok. In: *A mai magyar nyelv rendszere*. I–II. Tompa József (szerk.) Akadémiai Kiadó: Budapest.
- Új Magyar Tájszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1979–2002.